

Een kwetsbaar centrum van de geest. De Universiteit van Amsterdam tussen 1935 en 1950

Peter Jan Knegtmans

Bespreking door Pieter A.J. Caljé

In augustus 1945 liet het college van herstel, dat namens het Militair Gezag de zeggenschap over de Universiteit van Amsterdam had gekregen, weten dat deze universiteit in de bezettingstijd 'beneden hetgeen van een Nederlandsche instelling van hooger onderwijs had mogen worden verwacht' was gebleven. Minister Van der Leeuw onderschreef deze woorden. Dit oordeel was voornamelijk gebaseerd op het feit dat de hoogleraren onder leiding van de rectores magnifici Brouwer en Deelman zich er vooral op toegelegd hadden bij alle dramatische gebeurtenissen, die de Nederlandse universiteiten in oorlogstijd overkwamen, zoals de Ariërverklaring, het ontslag van de joodse hoogleraren, het ontslag van niet-joodse anti-Duitse hoogleraren, de numerus clausus voor joodse studenten en tenslotte de loyaliteitsverklaring, consequent vóór alles hadden getracht onrust en protesten van de kant van studenten en hoogleraren in de kiem te smoren met als allesoverheersend doel de instelling open te houden en 'door te laten draaien'. Deze politiek had succes.

De *Sicherheitspolizei* liet in 1943 weten dat de Universiteit van Amsterdam de rustigste van allemaal was (p. 269).

Nu is de oorlogsperiode voor vrijwel alle Nederlandse universiteiten een pijnlijke periode geweest, waar men lange tijd liever niet aan herinnerd wilde worden. Maar vijftig jaar na dato is kennelijk het moment voor reflectie gekomen. Vele Nederlandse universiteiten buigen zich over hun geschiedenis in oorlogstijd, veelal in het kader van grotere projecten, waarbij zij op professionele wijze hun hele geschiedenis in kaart willen brengen. Dat men zich daarbij vaak op de oorlogstijd stort, komt ongetwijfeld mede omdat het nu nog mogelijk is een aantal van de betrokkenen te interviewen. Ook zal een rol spelen dat in de historiografie het goed-fout perspectief, dat de Tweede Wereldoorlog een bijna mythisch karakter gaf nu verlaten is en een zakelijker benadering de overhand heeft. Het boek van Knegtmans is een goed voorbeeld van deze zakelijker benadering. Hij geeft een zeer gedetailleerde reconstructie van het handelen in oorlogstijd van de Amsterdamse rectores magnifici, de senaat en de overige hoogleraren en de studenten, en op de achtergrond van de 'foute' president-curator Voûte, secretaris-generaal Van Dam en de diverse Duitse instanties. Hij is daarbij zeer terughoudend in zijn morele oordelen. Buitengewoon verhelderend is zijn opmerking, dat de harde oordelen, die bij de zuivering werden uitgesproken, in feite het perspectief van de laatste oorlogsjaren terugprojecteerden op de veel diffusere vroege oorlogsjaren (p. 261). Niet zelden is hierdoor onrecht gedaan aan degenen die in deze periode al schipperend er het beste van probeerden te maken, zoals in het geval van de eerste oorlogsrector B. Brouwer. Bovendien weet hij ook ruimte te geven aan de moeilijkheid van de afwegingen van de leiders, die tenslotte verantwoordelijk waren voor de honderden personeelsleden, duizenden studenten, laboratoria, boekerijen, instituten. Door Knegtmans' terughoudendheid van oordelen, door zijn inzichten en nuanceringen en door de gedetailleerdheid van de beschrijving, wordt de lezer uitgenodigd zelf na te denken over het handelen onder de bezetting.

Een ander aspect van de nieuwe benadering van de Tweede Wereldoorlog - in de jaren '80 ingezet door de huidige NIOD-directeur Blom - is dat de vraag naar de betekenis van de Tweede Wereldoorlog binnen de grotere ontwikkelingen van de Nederlandse geschiedenis gesteld wordt. Dit

vinden we terug in de periodisering van het boek, die van 1935 tot 1950 loopt. Dat leidt tot een aantal opmerkelijke inzichten. Allereerst beschrijft Knegtmans de universiteit in de vooroorlogse periode als een 'stille wijkplaats' van de geest, die wars was van politiek. Met zijn oude rituelen en tradities beklemtoonde de universiteit vooral zijn autonomie en afstand tot de samenleving. Tegelijkertijd was er - alleen al door de toetreding van nieuwe groepen studenten - sprake van een stille vermaatschappelijking van de universiteit. De Tweede Wereldoorlog zou - en dat is Knegtmans' eindconclusie - deze trend naar vermaatschappelijking verder versterken. 'De bezetting had definitief een einde gemaakt aan de idylle van universiteiten als stille wijkplaatsen in een woelige samenleving' (p. 296). Wetenschap moest voortaan maatschappelijk nut hebben. Andere trends die door de oorlog versterkt zijn, zijn bijvoorbeeld de aandacht voor studentenvoorzieningen en sport, die in de jaren '50 door de activiteiten van de commissie-Rutten overheidsbeleid zou worden en de teloorgang van de oriëntatie op de Duitse wetenschap, aanvankelijk ten faveure van de Franse, maar later uiteraard van de Angelsaksische wetenschap. Apart dient in dit verband de opkomst van de assistenten vermeld te worden. In de loop van de twintigste eeuw had de assistent een steeds grotere rol in onderwijs en onderzoek gekregen, maar zijn sociaal-juridische positie was niet navanent gestegen. Door het wegvallen van vele hoogleraren en met name door hun grote rol in de 'clandestiene universiteit' van 1943-45 werd hun positie versterkt (p. 221). Deze trend kan men verbinden met de democratiseringsbeweging van de jaren '60 en '70, die vooral de positie van de wetenschappelijk medewerkers versterkte.

Maar alle zakelijkheid kan toch niet verhelen - en Knegtmans doet dat ook niet - dat de politiek die Brouwer c.s. gevolgd hebben uiteindelijk gefaald heeft. Soms lijkt het alsof Brouwer en Deelman meer bezig geweest zijn met het dempen van protesten tegen de Duitse maatregelen dan met die maatregelen zelf. Misschien heeft dit beleid geen schade aangericht in die zin, dat de genomen maatregelen toch niet tegen te houden waren, hoewel bij de pogingen de universiteit te nazificeren via gerichte hoogleraarsbenoemingen bleek dat met wat creativiteit het Duitse beleid wel degelijk te saboteren viel. Maar de drang, de universiteit bijna *à tort et à travers* open te houden, met welke maatregelen men ook geconfronteerd werd, heeft uiteindelijk - juist omdat hij voor vele hoogleraren en de meeste studenten moreel niet aanvaardbaar was - tot een diepe kloof binnen de senaat, tot een onherstelbare verwijdering tussen universiteit en studenten en uiteindelijk tot een moreel gebroken universiteit geleid. Daardoor zou het beleid altijd contraproductief worden.

Dat leidt ons onvermijdelijk tot de vraag naar het waarom van dit falen. Knegtmans doet verschillende suggesties. Hij wijst op de zwakte van de collegiale bestuursvorm, die het vinden van een heldere lijn bemoeilijkte. De goed georganiseerde artsen waren in hun Medisch Contact beter tot collectieve actie te bewegen dan de individualistische hoogleraren. Pas laat in de oorlog - in feite toen het al te laat was - kwam een Hooglerarencontact tot stand. Dit is waarschijnlijk ook een belangrijke reden waarom de goed georganiseerde studenten veel beter op de situatie in konden spelen dan de hoogleraren. Daarnaast speelde het toeval een rol. Zo kregen op een cruciaal moment bij de numerus clausus voor joodse studenten de studenten en hoogleraren via het verzet een achteraf apocriefe brief van de koningin in handen, waarin het openhouden van de Amsterdamse universiteit tot alle prijs gevraagd werd. Maar de belangrijkste reden is voor Knegtmans toch de afhankelijkheid van de overheid. De Rijks- en Gemeente-universiteiten bleken het in het algemeen moeilijker te hebben met het vinden van de juiste houding dan de confessionele universiteiten. En inderdaad is het opmerkelijk te zien hoezeer Brouwer en Deelman tot februari 1943 vertrouwd op

de Duitsgezinde president-curator Voûte en de secretaris-generaal Van Dam. Wellicht heeft daarbij meegespeeld, dat Van Dam hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam was geweest en in de oorlogsjaren zelfs nog parttime die functie bleef vervullen.

Het boek van Knegtmans is in zijn nuance en zakelijkheid een goed voorbeeld hoe nieuwe vragen en perspectieven de uit de traditie van Gedenkboeken komende universiteitsgeschiedenis kunnen verrijken. De zorgvuldigheid waarmee het is gemaakt doet alle kritiek verstommen. Tot slot daarom slechts één overweging: de narratieve opzet van het boek wordt gedragen door de constructie van stille wijkplaats via de turbulenties van de bezetting naar een vermaatschappelijkte universiteit. Die constructie is uiteindelijk gebaseerd op de bekende metafoor van de 'ivoren toren', waar de universiteit zich tot de vroege 20ste eeuw in zou bevinden en, zo impliceert de metafoor, vooral uit zou moeten afdalen. De activiteiten van diverse hoogleraren en studenten uit dit boek, maar ook die van de Leidse 19de eeuwse hoogleraren over wie Otterspeer constateert dat zij 'politiek zeer actief' (*De Wiekslag van hun Geest*, p. 390) waren, doet soms vermoeden dat die metafoor eens kritisch tegen het licht gehouden moet worden.